

CENA JAROMÍRA ŠAVRDY ZA SVĚDECTVÍ O TOTALITĚ

EMÍLIE MACHÁLKOVÁ

S paní Emílií Machálkovou spolupracujeme prostřednictvím o.p.s. Živá paměť a Muzea romské kultury v Brně již od roku 2006. Byla jedním z čestných hostů II. ročníku naší dvoudenní studentské konference věnované antisemitismu a holocaustu, zároveň každoročně navštěvuje naše historické semináře, v nichž studentům podkrývá nepříliš známé skutečnosti z historie a tradic Romů na našem území v rámci projektu „Zmizelí Romové a Romové dnes“.

Emílie Machálková velmi procítěně vzpomíná na své dětství za I. republiky, na bezproblémový život romské rodiny na jihomoravské vesnici a na české kamarády ze sousedství. Její vyprávění se časem výrazně zdramatizuje, když popisuje stupňující se tlak a pocit ohrožení romských obyvatel za protektorátu či první transporty některých příbuzných do koncentračního tábora. Paní Emílie v jistě nelehkém a vyčerpávajícím vzpomínání pokaždé líčí, jakým zázrakem osudu byla ušetřena transportu, jak jí pomáhali čeští kamarádi, spolupracovníci a sousedé, dokonce studentům popisuje, jak se jí podařilo vyhnout nacisty nařízené sterilizaci. Poté trpělivě seznamuje studenty s životem v úkrytu a nekonečným čekáním na osvobození, kterého se nakonec dočkala. Často ještě dovádí svůj příběh do let poválečných a vypráví o tom, jak se okamžitě po válce se svým

novomanželem vydali hledat klid a štěstí v pohraničí, kde po čase založili šťastnou rodinu.

Vystoupení paní Emílie je pokaždé naprostým vyvrcholením celé akce, studenti jsou hluboce zasaženi jejím procítěným a strhujícím vyprávěním, laskavým přístupem a hlubokou životní moudrostí. Některé příběhy a události ženou slzy do očí či vyvolávají spravedlivý hněv vůči nacistickým vykonavatelům nelidského ponížení a utrpení. A to je vlastně smyslem celého setkání s paní Emílií – představit jeden konkrétní osud, nemluvit jen v číslech a statistikách obětí či trpících, ale naopak silným vyprávěním vyvolat u mladých lidí empatický přístup. Mnozí si sami sebe představují v podobně hraničních a vypjatých životních situacích, přemýšlejí o tom, jak by se zachovali, a dochází jim zcela jednoznačně, jakým darem je svoboda, do které se jejich generace již narodila a považuje ji za naprostou samozřejmost. Často se paní Emílie po strhujícím potlesku na závěr promění ve zpěvačku a přidává jedinečné romské lidové písně.

Myslíme si, že paní Emílie svou trpělivou a náročnou činností na školách a mezi mladými lidmi z majority naplňuje smysl Ceny Jaromíra Šavrdy za svědectví o totalitě.

ČEŠTÍ ROMOVÉ POD HÁKOVÝM KŘÍŽEM

Vyvražďování v protektorátu přežila jen desetina Romů. Někteří i díky pomoci „bílých“

Silvie Lauder

RESPEKT: 26. 5. 2013

Před sedmdesáti lety nastoupili čeští a moravští Romové na pochmurnou cestu k téměř úplné záhubě. Od jara do léta 1943 bylo do tzv. cikánského tábora v Osvětimi odvečeno celkem čtyři a půl tisíce Romů: třetina z táborů v Letech a Hodoníně, dvě třetiny z domovů. Osudy zdejších Romů zůstávají jednou z nejméně probádaných válečných kapitol, jedna část tohoto příběhu je pak neznámá úplně – totiž že někteří Romové nacistický pokus o vyhlazení přežili díky pomoci „bílých“.

VLAK, KTERÝ ODJEL

I po desítkách let se Emílii Macháلكové (86) třese hlas a lesknou oči, když si na ty scény vzpomene. Jarní slunce ještě moc nehrálo, když jednoho pondělního poledne stála tehdy šestnáctiletá Elinka Holomková na nádraží v Nesovicích, vesnici čtyřicet kilometrů od Brna, a čekala s rodiči, dvěma bratry, babičkou a tříletou sestřenicí na vlak. Měli se hlásit ve stájích jízdního oddílu protektorátní policie v Masné ulici v Brně. Na nádraží je doprovodili téměř všichni nesovičtí sousedé, tak si to alespoň paní Macháلكová vybavuje: přišly její kamarádky z dětství, rodinní známí. Kdosi přinesl tlačenku, jiný chleba. „A všichni jsme strašně plakali, protože jsme mysleli, že se už nevrátíme.“

Obavy měly reálný základ. O pár týdnů dříve se do Masné ulice v Brně musela dostavit velká část po Moravě rozptýlené rodiny paní Macháلكové: ze Svatobořic u Kyjova či z Kyjova. S kufrem odjel její dědeček Pavel, tři strýcové (bratři její maminky), sestřenice, bratřenci a další příbuzní, celkem třiatřicet členů početné rodiny Holomkových, významného rodu moravských Romů. A přestože se až po válce dozvěděli plnou pravdu, už tehdy všichni tušili, že Romové, stejně jako Židé, míří do záhuby. „Ve dvaatřicátém z Nesovic odvezli celou rodinu Fischerových, to byli místní Židé, kteří měli statek a hospodu. Věděli jsme, že to čeká i nás,“ říká pamětnice.

Paní Macháلكová před časem s manželem oslavila „kamennou svatbu“, pětadesát let; v útulném bytě

v brněnském Králově Poli se na stěnách a poličkách usmívají v záplavě fotek jejich tři dcery, syn, vnuci a pravnuci. Jsou tu jako připomínka faktu, že se díky odvaze několika lidí zařadila mezi nemnoho protektorátních Romů, kteří vyhlazovací mašinerii unikli.

Do loučení na nesovickém nádraží v březnu 1943 totiž znenadání vstoupil tamní starosta Josef Kilián, který se právě vrátil – bledý a vyčerpaný – z Brna. Vyděšené rodině oznámil, že se za ně v kanceláři gestapa zaručil a že byli „vyjmuti z transportu“, což jim také úřady posléze zapsaly do protektorátních průkazů totožnosti. „Tři dny prý vyjednával na gestapu. A asi jen nevyjednával, pak nám totiž řekl, že i Němci se dají uplatit,“ pokyvuje hlavou energická dáma. „Když jsme se ho ptali, proč to udělal, říkal: ‚Musím přece bránit svoje občany.‘“

Zatímco židovskou rodinu Fischerových neměl starosta šanci před transportem zachránit, u jediné romské rodiny, která v jeho obci žila, využil existujícího právního nástroje. Jak se dočteme v dokumentu Hlavního úřadu říšské bezpečnosti, mohli příslušníci kriminální policie lidi z několika kategorií, například „cikánské osoby žijící sociálně přizpůsobeně“, ze seznamů vyjmout. A starosta Kilián přesvědčil brněnské úředníky, aby to udělali v případě Holomkových, i když tím vystavil riziku celou obec. Gestapo pak totiž rodinu v Nesovicích pravidelně kontrolovalo.

Příběh Emílie Macháلكové není jediný, než se však dostaneme k dalším podobným, je třeba si říci, co tomu všemu předcházelo.

PROTI POTULNÝM CIKÁNŮM

Speciální zákony namířené proti Romům vznikaly postupně ve všech zemích Evropy už od středověku (první český vznikl v roce 1549), v první třetině dvacátého století už byl „boj s cikánským morem“, jak se běžně říkalo, pevnou součástí právního řádu mnoha států. „Když se v Německu dostali v roce 1933 k moci nacisté, zdědili řadu platných prot cikánských zákonů,“ píše historici Donald Kenrick a Grattan Puxon v knize Cikáni pod hákovým křížem.

V Československu schválil v roce 1927 parlament „zákon o potulných Cikánech“, který Romy „z místa na místo se toulající“ evidoval, od ostatních občanů je odděloval speciálními legitimacemi s otisky prstů a zakazoval jim vstup na určitá území. „Tato zákonná úprava patřila v Evropě k nejdůslednějším a byla ve třicátých letech dávana za vzor na mezinárodních kriminalistických konferencích,“ upozorňuje historik

Petr Lhotka. Později československé úřady na základě tohoto zákona vracely zpět německé a rakouské Romy, kteří před nacisty prchali na české území. Také rozhodnutí o zřízení kárných pracovních táborů pro muže nad osmnáct let, kteří neprokázali „řádný způsob obživy“, táborů, do nichž budou později umisťováni i Romové a od léta 1942 celé jejich rodiny, padlo ještě před německou okupací, počátkem března 1939. Tato opatření sice nevedla k masové vraždě Romů, ale připravila pro ni půdu.

Nacisté po nástupu k moci dosud existující zákony – nejprve v Německu a pak i na dalších územích – rozšířili a zpřísnili. Vedle Židů zahrnuli do norimberských rasových zákonů z roku 1935 také Romy, později uzákonili tzv. preventivní vazbu, do níž se na neomezeně dlouhou dobu mohl dostat každý, kdo splňoval podmínky pro „asociálnost“ a kdo svým „jednáním, které i když není kriminální, (...) dává najevo nechuť zařadit se do společnosti“. Z „preventivní vazby“ byli lidé posíláni na časově neomezenou dobu do koncentračních táborů.

Nacistické pronásledování Romů přitom bylo v rozporu s jejich ideologií oslavující árijskou rasu, k níž Cikáni původem z Indie patřili. Rozpor pomohl vyřešit zejména výzkum šéfa Výzkumného ústavu pro rasovou hygienu Roberta Rittera. „Ritter tvrdil, že mezi Romy objevil pouze desetinu, ne-li méně, čistokrevných, zbytek jsou míšenci,“ píše v knize *The Nazi Persecution of the Gypsies (Nacistické pronásledování Cikánů)* historik Guenter Lewy.

Předválečné tuzemské úřady se s Romy nemazlily, po německé okupaci se však jejich postavení prudce zhoršilo. Od konce roku 1939 nesměli v Protektorátu Čechy a Morava kočovat, toho, kdo porušil zákaz, čekalo vězení v kárných pracovních táborech, které mezitím vznikly v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu. Okupanti aplikovali i další normy, které dříve zavedli doma: zejména „preventivně bezpečnostní“ opatření, v rámci nichž bylo možné na libovolně dlouhou dobu kohokoli uvěznit v tzv. preventivní vazbě, a pak jej poslat do koncentráku.

HIMMLEROVA OSOBNÍ AKCE

Do roku 1942 Romové umírali v koncentračních táborech, židovských ghettech polských měst, kam je nacisté na počátku války umisťovali (rakouští Romové v lodžském ghettu), nebo je na východě vraždily spolu se Židy jednotky SS Einsatzgruppen. Teprve na podzim 1942 – půl roku po konferenci ve Wannsee, kde se údajně rozhodlo o vyvraždění evropských Židů – do-

spěli nacisté k rozhodnutí zorganizovat „konečné řešení“ také „cikánské otázky“. „Kdo rozhodl o vyhlazení Cikánů společně s Židy, nebylo s jistotou potvrzeno,“ upozorňují Kenrick a Puxon. „Dostupné důkazy nasvědčují tomu, že šlo o osobní rozhodnutí Himmlerovo.“ Odpovídá tomu i fakt, že Hitlera Romové moc nezajímali, byť o změně politiky věděl a schválil ji: v Main Kampf o Romech není ani slovo a za celých dvanáct let své vlády se o nich zmínil veřejně jen dvakrát. Zato Himmler stál za většinou kroků týkajících se Cikánů: jak za prvotním plánem přesunout je na východ, tak za rozkazem rozšiřujícím krvavé zadání pro Einsatzgruppen o Romy.

Vůbec první masový a výhradně romský transport do Osvětimi odjel z Německa koncem února 1943. Protože na území protektorátu žila velká romská komunita, protektorátní úřady byly pod tlakem, aby se transporty rozjely co nejdříve. Už osmého března bylo posláno do Osvětimi více než tisíc Romů z Brna a okolí (více viz rámeček), následovaly další dva tisíce z Prahy a Olomouce. Nebyli to první Romové, kteří skončili v Osvětimi – už v průběhu roku 1942 jich tam bylo postupně posláno celkem dvě stě padesát v deseti transportech, v nichž ale většinu tvořili jejich „bílí“ spoluobčané, kteří podle úřadů spadali do kategorie „asociálů“.

Posun nastal v tom, že zatímco ve dvaadvacátém byli odvázeni do koncentráků jednotliví Romové, kteří nějak porušili tehdy platné zákony (jakkoli z dnešního pohledu diskriminační), rok nato přišla řada na celé rodiny, navíc začleněné ve společnosti. Možná to je jeden z důvodů, proč někteří „bílí“ Romům pomáhali, když začalo jít do tuhého: šlo o jejich sousedy, spolužáky, přátele.

NEZNÁMÍ SPRAVEDLIVÍ

Je potřeba zdůraznit, že vstupujeme na zcela neprobádané pole a s naprostým minimem informací. Pro srovnání – ani o těch, kdo pomáhali Židům, toho nevíme tolik, jak by se mohlo zdát. Ocenění Spravedlivý mezi národy, které Izrael uděluje zachráncům a pomocníkům Židů za holocaustu, zatím obdrželo sto devět Čechů. „Jsou desítky, troufnu si říct i stovky případů, kdy se těm, kteří Židům pomáhali, nedostalo žádného ocenění anebo uznání,“ upozorňuje historička Miroslava Ludvíková, autorka knihy *Darované životy: příběhy českých a moravských Spravedlivých mezi národy*. Romy samozřejmě nezastupuje žádný stát jako Židy, jejich situace je ale podobná v tom, že se desítky let po válce o jejich osudu vůbec nemluvilo. Během této doby umíraly jak oběti, tak jejich případní zachránci

– a s nimi odcházely i jejich příběhy. „V archivech to nenajdeme, většina romských pamětníků nepřežila a neromští pamětníci jsou po smrti,“ shrnuje situaci historik Muzea romské kultury Michal Schuster.

Některé příběhy se zachovaly díky historikovi Ctiboru Nečasovi, který pamětníky vyhledal a jejich příběhy zaznamenal koncem osmdesátých let. Vincenc Daniel uprchl z transportu do Osvětimi a v lesích v okolí Brna přežil do konce války jen díky obyvatelům okolních vesnic, kteří ho živili a neprozradili. Několika romským muzikantům, mezi nimi i legendárnímu hornáckému primášovi Jožkovi Kubíkovi, se podařilo vyhnout transportům díky přímluvě kolaborantského spolku Národopisná Morava. Další členy nám už známé rodiny Holomků zachránil jistý inspektor Boda, podřízený šéfa brněnského gestapa Herziga. Nejprve varoval Tomáše Holomka, prvního zdejšího Roma s vysokoškolským vzděláním, který se ukryl u přátel ze studií. Později od transportu zachránil šest dětí Tomášova bratra Stanislava, jež válku přežily poschovávané u přátel a známých.

Osmiletou vězeňkyni hodonínského tábora Boženu Danielovou, která unikla odjezdu do Osvětimi, do konce války skrývala neromská rodina z Olešnice. Historici Kenrick a Puxon ve své knize zmiňují Barboru Richtarovou, jež utekla z tábora v Letech do Prahy, kde jí pomohl „dopravní revizor, který jí dal šaty a klobouk, aby skryla svou oholenou hlavu“. Po opětovném zadržení prošla Osvětimí a dalšími tábory, z jednoho se jí však podařilo znovu uprchnout a tentokrát jí v Praze ukryl muž, kterého si později vzala za manžela.

Mnohým z tajemných hrdinů se sice nepodařilo zcela zvrátit nešťastný osud svých romských spoluobčanů, ale aspoň se jim pomoci pokusili. Například rodina Boženy Valdové se dlouhé měsíce s vědomím a s materiální pomocí tamních obyvatel ukrývala ve valašském Lidečku; nakonec je však kdosi udal.

DOMY, KONĚ, NÁSTROJE

Jakkoli nemáme ani hrubý odhad, jak často se pronásledovaným Romům dostalo takové pomoci, celková válečná bilance vypovídá o tom, že příliš běžné to nebylo. Z více než šesti tisíc protektorátních Romů přežila jen desetina. Mnohde nacistické plány vítali jako cestu, jak se Romů zbavit. Například obecní zastupitelstvo ve Svatobořicích u Kyjova adresuje ještě před začátkem německé okupace dopis vládě, v němž volá po nutnosti „kmen národa očistiti od takových parazitů, jako jsou Cikáni“. (Není divu, že právě odtud zmizeli zmiňovaní Holomkovi, aniž by se za ně někdo zasadil,

jako se stalo jejich příbuzným.) Nebyla za tím jen rozšířená averze vůči Romům. „Bylo to stejné jako u Židů, šlo o majetek,“ říká historik Schuster. „Lidé si řeknou, že po nich moc nezbylo, ale není to pravda – měli domky, řemeslnické či kovářské dílny, koňští handlíři měli koně.“ Z archivů víme, že sousedé Romů si jejich majetek buď rovnou přivlastnili, nebo jej získali ve veřejné dražbě. Tak například v březnu 1943 vyhlásila městská rada v Luhačovicích dražbu předmětů „cikána Tomáše Daniela“. K mání bylo šest úlů s včelstvem, koza, králík, kovářská kovadlina či „bytové zařízení“. Majitel byl v té době už v osvětimském baráku. Někteří pamětníci byli přímo svědky krádeže svých domů a jejich zařízení, jako třeba Antonie Angrová ze Strážnice: „Ještě nás ani neodvezli a už nám to všecko kasírovali.“ Cikánský majetek lákal o to víc, že na něj – na rozdíl od židovského – mohli dosáhnout i Češi. Proto mnozí z těch, kdo válku přežili, zažili šok, když domek po rodičích prostě zmizel – místní si ho rozebrali.

V Osvětimi nakonec skončila drtivá většina českých a moravských Romů, celkem pět a půl tisíce. Většinu z nich umístili do tzv. cikánského tábora, který měl v kontextu vyhlazovacího tábora zvláštní postavení proto, že tam mohly rodiny zůstat pohromadě. V tomto směru se podobal tzv. rodinnému táboru českých Židů, jenž fungoval na podobném principu. Proč nacisté uprostřed masového vraždění zvolili u těchto dvou táborů mírnější model, historici dodnes zkoumají. Donald Kenrick a Grattan Puxon v knize Cikáni pod hákovým křížem nabízejí vysvětlení. Podle nich šlo o „experiment, jak zacházet s dalšími nečistými rasami při pokračování německé expanze“. Tento pokus ztratil smysl s blížícím se koncem války a sovětskými vojsky, a proto byli obyvatelé těchto táborů rychle vyvražděni.

Z třiaadvaceti tisíc evropských Romů, kteří cikánským táborem prošli, jich dvacet tisíc nepřežilo. Čeští a moravští Romové tvořili po těch německých a rakouských druhou nejpočetnější skupinu a na jejich komunitu dopadlo nacistické pronásledování nejstrašlivější silou. „Zahynula většina dospělých, vymřely celé rodiny a rody, s nimi navždy odešly i jejich rodinné tradice, zvyklosti, hudba, písně a vyprávění,“ konstatuje Vlasta Kladivová v knize Konečná stanice: Auschwitz-Birkenau. „Nebylo je komu předat.“

DO STÁJÍ A JATEK

V březnu 1943 shromáždili příslušníci německé kriminální policie a protektorátní četníci více než tisíc Romů z Brna a jiných míst Moravy ve stájích jízdního oddílu četnictva v brněnské Masné ulici. Stáje se nacházely v blízkosti městských jatek, k nimž vedla železnice,

a transporty tu nebudily velkou pozornost. Na místě všechny Romy ostříhali dohola, což zejména ženy pyšníci se dlouhými vlasy oplakaly, někteří svědci mluvili také o trhání zlatých zubů. Zabavili jim doklady i veškerý cenný majetek. (Protože lidé tušili, že by se nemuseli vrátit domů, vzali si s sebou šperky či naspořené peníze, hotovost, vkladní knížky.) Spali na zemi, pouze na hromádkách slámy, v nevytápěných prostorech mrzli a dostávali jen minimální přiděly jídla. Pro lidi, kteří dříve v drtivé většině bydleli ve vlastních do-

mech, to byl šok. Právě z brněnských jatek pak 1038 moravských Romů ve třiadvaceti „dobyččácích“ odjelo do Osvětimi. Přepravu transportu zajistily Českomoravské dráhy, protektorátní drážní společnost, a tak můžeme předpokládat, že do kotle přihazoval a lokomotivu řídil nějaký Čech či Moravan. O výsledku cesty nám zanechal pozoruhodnou zprávu – Michal Schuster objevil v archivu stručné hlášení o tom, že „převezení a předání Cikánů proběhlo bez jediné závady“.